

*В. В. Сухonos, д-р юрид. наук, декан юридичного факультету
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”;
О. Є. Звірко, канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”*

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ГІДНОСТІ ТА ЧЕСТІ ОСОБИ НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ, ДІЗНАННЯ І ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розкривається зміст принципу поваги до гідності та честі особи на стадії порушення кримінальної справи, дізнання і досудового слідства та запропоновані конкретні процесуальні механізми його реалізації.

Ключові слова: принцип поваги до честі та гідності особи, порушення кримінальної справи, дізнання і досудове слідство.

В статтє раскрывается содержание принципа уважения чести и достоинства личности на стадии возбуждения уголовного дела, дознания и досудебного следствия, а также предложены конкретные процессуальные механизмы его реализации.

Ключевые слова: принцип уважения чести и достоинства личности, возбуждение уголовного дела, дознание и досудебное следствие.

Постановка проблеми. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини, проголошених в міжнародних правових актах та Конституції України, є головним обов'язком держави і набуває особливої актуальності у сфері кримінального судочинства. В інтересах розкриття злочину провадження у кримінальній справі у випадках, передбачених процесуальним законом, тягне за собою суттєві обмеження особистої свободи особи, недоторканності житла, особистого і сімейного життя, таємниці телефонних переговорів і кореспонденції особи тощо. Тому на перший план висувається завдання дотримання і охорони особистих прав підозрюваного, обвинуваченого та інших учасників кримінального судочинства.

Україна, як і інші держави колишнього СРСР, успадкувала інквізиційний порядок проведення дізнання та слідства, якому притаманні обмежені можливості захисту від підозри і обвинувачень, закритість слідчих дій, недостатня повага до честі і гідності учасників процесу, свавілля оперативних працівників, які проводять дізнання та слідство, відсутність змагальності та прозорості при проведенні слідчих дій, ускладнена процедура їх оскарження та відсутність дієвих правових механізмів забезпечення особистих прав і свобод людини, а також контролю за їх дотриманням на всіх етапах дізнання і досудового слідства. Формальний прокурорський нагляд в рамках діючого процесуального законодавства не здатний змінити ситуацію на краще і потребує корінної перебудови на базі нового законодавства, що має відповідати міжнародним стандартам та правовим традиціям захисту основних невідчужуваних і непорушних прав та свобод людини.

Як свідчать статистика, соціологічні дослідження, висновки експертів та правозахисних громадських організацій, виступи у засобах масової інформації, досудове розслідування в Україні супроводжується численними порушеннями прав підозрюваних, обвинувачених, потерпілих та свідків. Так, згідно з офіційною звітністю органів прокуратури, за 2010 рік органами прокуратури вирішено 1421 звернення на застосування незаконних методів розслідування, із них тільки 5 задоволено. При цьому із скарг на дії слідчих МВС вирішено 41 863, а задоволено 671, а на дії органів дізнання МВС вирішено 70 609 і задоволено 3013 відповідно. А це тільки верхівка айсберга. Прокурорами скасовано 15 295 постанов про відмову в порушенні кримінальної справи з одночасним порушенням справи, закрито 237 кримінальних справ, порушених без законних підстав, виявлено та поставлено на облік 160 181 злочинів, раніше не зареєстрованих, внесено прокурорами і розглянуто органами внутрішніх справ 12 617 подань на усунення порушень, допущених при провадженні слідства і дізнання, до дисциплінарної відповідальності притягнуто 13 377 працівників, до кримінальної – 117. За цей же рік прокурорами вирішено 152 679 звернень громадян з питань слідства і дізнання, з них задоволено 4 145. При цьому в провадженні цих

органів за звітний період перебувало 566 328 кримінальних справ. Зазначені цифри свідчать про масовість порушень прав людини під час досудового розслідування.

Кримінально-процесуальний кодекс України безнадійно застарів і не відповідає вимогам сьогодення. Хоча ст. 2 цього кодексу ставить перед кримінальним судочинством завдання охорони прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, в ньому не закріплені ні принцип поваги до честі та гідності осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, ні принцип публічності, який гарантує їх захист від посягань і зловживань з боку суб'єктів, які здійснюють провадження по кримінальній справі. Проект нового КПК тривалий час знаходиться на розгляді у Верховній Раді і за своїм змістом далекий від ідеалу в царині забезпечення прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом зросла увага науковців до зазначеної вище проблеми, опубліковано ряд наукових статей, Н.В. Марущак в 2011 році захищена кандидатська дисертація на цю тему. Автори зазначених наукових публікацій, проекту КПК України [2] пропонують закріпити в КПК принцип поваги до честі та гідності особи, ввести спеціальні норми, що забороняють застосування незаконних методів провадження процесуальних дій. Так, Н.В. Марущак вносить пропозицію доповнити КПК України ст. 13-1 “Забезпечення права особи на повагу до її гідності” [5, с. 13]. О. Нарійчук пропонує “прямо зазначити у статті КПК України, що при проведенні слідчих дій неприпустиме застосування насильства, погроз та інших незаконних заходів, як і створення небезпеки для життя та здоров'я осіб, які беруть у них участь” [6, с. 170].

Безумовно, саме по собі проголошення в нормі закону певних прав чи заборони порушувати такі права виступає як своєрідна правова гарантія, але не призводить до автоматичного їх дотримання всіма учасниками кримінального процесу. Про це свідчить і досвід Російської Федерації, де аналогічний принцип і заборони передбачені діючим КПК 2001 року.

Для цього необхідні конкретні процесуальні механізми щодо їх реалізації та реальної відповідальності за їх порушення. На жаль, як в зазначених вище працях науковців, так і в проекті КПК України їх явно бракує.

Сфера дотримання особистих природних прав і свобод людини надзвичайно важлива і чутлива, оскільки зачіпає її життєві інтереси. Тому вона потребує спеціальних правових механізмів захисту, що вироблені світовою практикою. Ось чому авторами даної статті поставлена мета дослідити особливості змісту принципу поваги до честі та гідності особи під час провадження дізнання та досудового слідства у кримінальній справі, класифікувати можливі порушення, запропонувати конкретні процесуальні механізми забезпечення названого принципу. Обсяг статті не дозволяє розглянути проблеми забезпечення поваги до честі та гідності особи на всіх стадіях судочинства, тому автори обрали об'єктом дослідження тільки ту частину правовідносин, що стосується забезпечення поваги до честі та гідності осіб, які беруть участь у дізнанні та слідстві, а саме підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників та законних представників, цивільних позивачів та відповідачів і їх представників, потерпілих та їх представників, свідків, понятих, спеціалістів, експертів, перекладачів, а також проблеми їх захисту від незаконних посягань з боку посадових осіб держави, які здійснюють провадження у кримінальній справі, судовий контроль та прокурорський нагляд за законністю цього провадження. Очевидно, що у світлі окресленої проблеми потребує спеціального дослідження і вдосконалення інститут кримінальної відповідальності за порушення принципу поваги до честі та гідності осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, але ця тема виходить за рамки даної статті.

Виклад основного матеріалу. Самі поняття “честь і гідність” відносяться до морально-етичних категорій і не отримали визначення в Конституції та законах України, що є серйозною прогалиною діючого законодавства. Спробу розкрити загальний зміст цих понять для потреб правозастосовчої практики зроблено в п. 4 постанови Пленуму Верховного суду України від 27.02.09 № 1 “Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи”. Однак положення, викладені в рекомендаціях названої постанови, потребують конкретизації з огляду на специфіку кримінально-процесуальних відносин, що виникають під час дізнання і досудового слідства. У зв'язку з цим слід зазначити, що честь та гідність – ключові поняття в теорії прав і свобод людини, які віддзеркалюють стан визнання і реалізації всієї сукупності прав і свобод людини, а порушення будь-якого суб'єктивного права особи принижує її честь і гідність. Тому висновок напрашується сам собою, що права і свободи людини і громадянина треба поважати всім учасникам кримінального процесу.

Повага – це шанобливе поведіння з людиною (ставлення до неї з боку інших людей), що відповідає правовим та етичним нормам, прийнятим в даному суспільстві. Це означає, що

дотримання, охорона та захист прав та свобод людини виражають сутність поваги до честі та гідності особи.

Розуміння поваги до честі і гідності особи при провадженні дізнання та досудового слідства має свій конкретний зміст, що закріплений у міжнародних актах, а саме: у ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 року: “Ніхто не повинен зазнавати тортур, або ж нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання”, ст. 3 Конвенції “Про захист прав людини і основоположних свобод” 1950 року, де йдеться про заборону катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Виходячи із їх змісту, можна зробити висновок, що ці положення є висхідною загальною нормою міжнародного права, на якій будується інститут забезпечення поваги до честі та гідності особи в національних правових системах, що знайшло своє відображення в Конституції України: “Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню” (ст. 28), “кожен зобов’язаний не посягати на честь і гідність інших людей” (ст. 68). Зазначений принцип знаходить свій розвиток в частині 3 ст. 22 КПК України – забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Про право на повагу до гідності та честі фізичної особи йдеться в ст. 270 та 297 ЦК України, ч. 1 ст. 5 ЦПК України. Про захист ділової репутації особи йдеться у ст. 23 ЦК України, ч. 2 ст. 32 ГК України. Честь і гідність особи згадується в 145 нормативних актах України.

На нашу думку, в кримінально-процесуальному аспекті повага до честі особи полягає в нерозголошенні відомостей про її участь і роль, зміст слідчих дій за її участі, нерозповсюдженні в засобах інформації відомостей, що ганьблять особу, безумовному дотриманні принципу презумпції невинуватості. А повага до гідності полягає у проведенні слідчих дій у суворій відповідності з принципами і вимогами норм міжнародного права, національного кримінально-процесуального кодексу та існуючих етичних норм поведінки дізнавача, слідчого, судді, прокурора, а також у невчиненні заборонених законом дій та рішень при провадженні, своєчасному виявленні процесуальних порушень, поновленні порушених прав та відшкодуванні матеріальної та моральної шкоди, своєчасному реагуванні на причини та умови, що призводять до порушень, притягненні винних посадових осіб до встановленої законом відповідальності.

Іншими словами, забезпечення принципу поваги до честі і гідності особи на стадіях дізнання і досудового слідства полягає у суворому дотриманні міжнародних та національних стандартів поводження з особами, які беруть участь к кримінальному судочинстві.

На кожному етапі та стадії кримінального судочинства зміст цього принципу може мати свої особливості залежно від завдання, характеру процесуальної дії, кола і процесуального статусу її учасників тощо. Для зручності наукового дослідження досудове розслідування (дізнання та досудове слідство) можна умовно поділити на такі стадії:

1. Порушення кримінальної справи.
2. Провадження слідчих та інших процесуальних дій.
3. Пред’явлення обвинувачення і допит обвинуваченого.
4. Закінчення досудового слідства.

Зрозуміло, що кожна із названих стадій може мати свої етапи процесуальної діяльності [7, с. 183].

Сьогодні найбільш вразливою з точки зору охорони честі та гідності особи нам видається стадія порушення кримінальної справи, що в свою чергу проходить такі етапи: приймання та реєстрація повідомлення про злочин, його перевірка, прийняття рішення, оскарження. Справа в тому, що діючий КПК України чітко не регламентує права і обов’язки заявника, інших осіб, які беруть участь у провадженні на стадії порушення кримінальної справи, що часто призводить до порушення права на повагу до гідності та честі особи [4].

Крім того, в нормах діючого КПК та КК України відсутній більш-менш повний перелік незаконних дій, що порушують право на повагу до гідності та честі учасників досудового розслідування, що не сприяє своєчасному і ефективному захисту порушеного права.

На підставі порівняльного аналізу кримінально-процесуального законодавства Англії, Франції, ФРН та США [8], з метою забезпечення дотримання права на повагу до честі та гідності осіб, які беруть участь у дізнанні та досудовому слідстві, в новому КПК України, на нашу думку, слід встановити наступні процесуальні гарантії та відповідний порядок їх реалізації:

1. Питання про порушення кримінальної справи у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину вирішувати у судовому засіданні за участю слідчого судді, двох народних засідателів та

всіх зацікавлених осіб (підозрюваного, захисника, потерпілого чи/та його представника, цивільного позивача і відповідача та їх представників).

2. У справах про тяжкі чи особливо тяжкі злочини пред'являти обвинувачення та проводити допит у якості обвинуваченого у судовому засіданні за участі слідчого судді, захисника і прокурора з правом виклику та допиту свідків.

3. У справах про злочини середньої тяжкості обвинувачення пред'являти за обов'язкової участі прокурора.

4. У разі затримання за підозрою у вчиненні злочину підозрюваний протягом 24 годин повинен бути допитаний прокурором з вивченням всіх матеріалів справи.

5. Закріпити право захисника і підозрюваного чи обвинуваченого брати участь у проведенні будь-яких слідчих дій (бути присутніми і ставити питання, заявляти клопотання, робити зауваження, оскаржувати дії слідчого).

6. Надати захиснику і потерпілому та його представнику право на фіксацію будь-яких слідчих дій за їх участю технічними засобами.

7. Право підозрюваного, обвинуваченого та інших осіб на особисте побачення з прокурором наодинці для подання заяв і скарг в будь-який момент проведення дізнання чи слідства.

8. Право учасників на проведення будь-яких слідчих дій, в тому числі допитів, в присутності понятих.

9. Скарги на слідчих прокуратури і прокурорів подавати безпосередньо у суд. Особі, яка подала скаргу, надати право брати участь у її розгляді слідчим суддею. Скарга особи, яка тримається під вартою, негайно передається прокурору або до суду.

10. Встановити максимально скорочений строк судового розгляду скарг на дії, бездіяльність, рішення органів дізнання та слідства

11. Надати слідчому судді право порушувати кримінальне переслідування проти осіб, які застосували незаконні заходи при провадженні слідчих дій.

12. Розширити права захисника, потерпілого на збирання доказів, в тому числі шляхом допиту свідків за їх згодою. Надати право збирання доказів приватним детективам.

Висновки. Крім закріплення в КПК принципу поваги до честі та гідності суб'єктів кримінального судочинства і заборон на його порушення слід встановити в ньому конкретні процесуальні механізми реалізації цього принципу, направлені на розширення прав учасників, елементів змагальності, можливостей судового контролю та оскарження діяльності осіб, які ведуть провадження у кримінальній справі, в напрямках, окреслених в даній статті.

Необхідно чітко визначити примірний перелік незаконних та неетичних дій в нормах КПК, КК та в кодексах етики поведінки посадових осіб, які ведуть провадження, здійснюють за ним нагляд і контроль, а також визначити правовий статус учасників стадії порушення кримінальної справи.

У світлі викладеного потребують вдосконалення норми КК України про кримінальну відповідальність за порушення прав особи при провадженні дізнання та досудового слідства, норми законів про адвокатуру і прокуратуру, правил поведінки слідчого, дізнавача, прокурора, судді щодо захисту честі та гідності особи в кримінальному судочинстві.

Слід наголосити на особливій процесуальній ролі прокурора у забезпеченні поваги до честі та гідності особи на стадії досудового розслідування. Завдання та особливі повноваження в кримінальному процесі дають йому змогу як нікому іншому гарантувати своєю діяльністю дотримання принципу поваги до честі та гідності особи. Якщо слідчий суддя контролює дотримання законності при проведенні основних, але не всіх процесуальних дій, то прокурор здійснює безперервний нагляд за всім кримінальним провадженням [9].

Список літератури

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – Вид. 3-тє, перероблене та доповнене. – К. : “Юрисконсульт”, КНТ, 2006. – 890 с.
2. Проект КПК України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://w1.c1.rada.gov.ua>.
3. Звірко О. Є. Особливості процесуальної діяльності прокурора у сфері судочинства / О. Є. Звірко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (2). – С. 94–97.
4. Зеленецький В. С. Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, рассмотрении, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях / В. С. Зеленецький. – Харьков, 2004. – С. 24–26, 51–63.

5. Марущак Н. В. Забезпечення права особи на повагу до її гідності на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... кандидата юридичних наук / Н. В. Марущак. – Київ. – 2010. – 15 с.
6. Нарійчук О. Правові гарантії отримання правдивих показань від обвинуваченого / О. Нарійчук // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 169–171.
7. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
8. Молдаван В. В. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / В. В. Молдаван, А. В. Молдаван. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
9. Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2008. – С. 184–195.
10. Сухонос В. В. Прокуратура України : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 412–425.

Summary

The authors consider principle of respect for dignity and honor during the preliminary investigation and propose law mechanisms of its effectuation.

Отримано 29.03.2011

Сухонос, В.В. Зміст принципу поваги до гідності та честі особи на стадії порушення кримінальної справи, дізнання і досудового слідства та процесуальні механізми його реалізації [Текст] / В.В. Сухонос, О.Є. Звірко // Правовий вісник Української академії банківської справи. - 2011. - № 1. - С. 128-132.